

RENSKE KRIMP-SCHRAVEN

TEWERKGESTELD

Getuigenissen van de Arbeitseinsatz

Boom - Amsterdam

Dit boek is mede tot stand gekomen dankzij het Nationaal Comité 4 en 5 mei,
het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies en
financiële bijdragen van het Mondriaan Fonds en het Cultuurfonds.

Afbeelding omslag: maxphilippi.com
Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem
Verzorging binnenwerk: Peter Tychon

© 2024 Renske Krimp-Schraven | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 2446 491 3
NUR 680

www.boom.nl

INHOUD

Ter inleiding 9

1 DE ARBEITSEINSATZ: EEN EERSTE SCHETS 15

Duitsland 16

De Arbeitseinsatz als Europees fenomeen 18

Nederland 23

Het arbeidsbureau 25

Vrijwillig? 30

2 VAN WERKVERSCHAFFING TOT RAZZIA'S 37

Fase 1: Arbeitseinsatz als werkloosheidsbestrijding 38

Fase 2: uitkamacties 40

Fase 3: oproep van jaarklassen 46

Fase 4: razzia's 50

3 TEGENWERKEN EN VERZET 63

Beleid en uitvoering van de Arbeitseinsatz 63

Georganiseerd verzet 66

Onderduiken 72

Smoesjes en trucs 76

Straf 78

Kamp Erika 80

Kamp Amersfoort 82

Tegenwerking en verzet in nazi-Duitsland 83

Verlof en vlucht 87

Arbeitserziehungslager 89

4 NAZI-DUISSLAND ALS GASTLAND 93

- Schrijven 94
- De reis en de route 102
 - Slaven 107
- Allerlei werk 109
 - Wonen 115
- Een hoofdrol voor soep 120
- Bridgen tijdens de bommenregen 124
 - Leven als 'Germanen' 127
 - Een beetje vrijheid 134
 - Intieme relaties 139

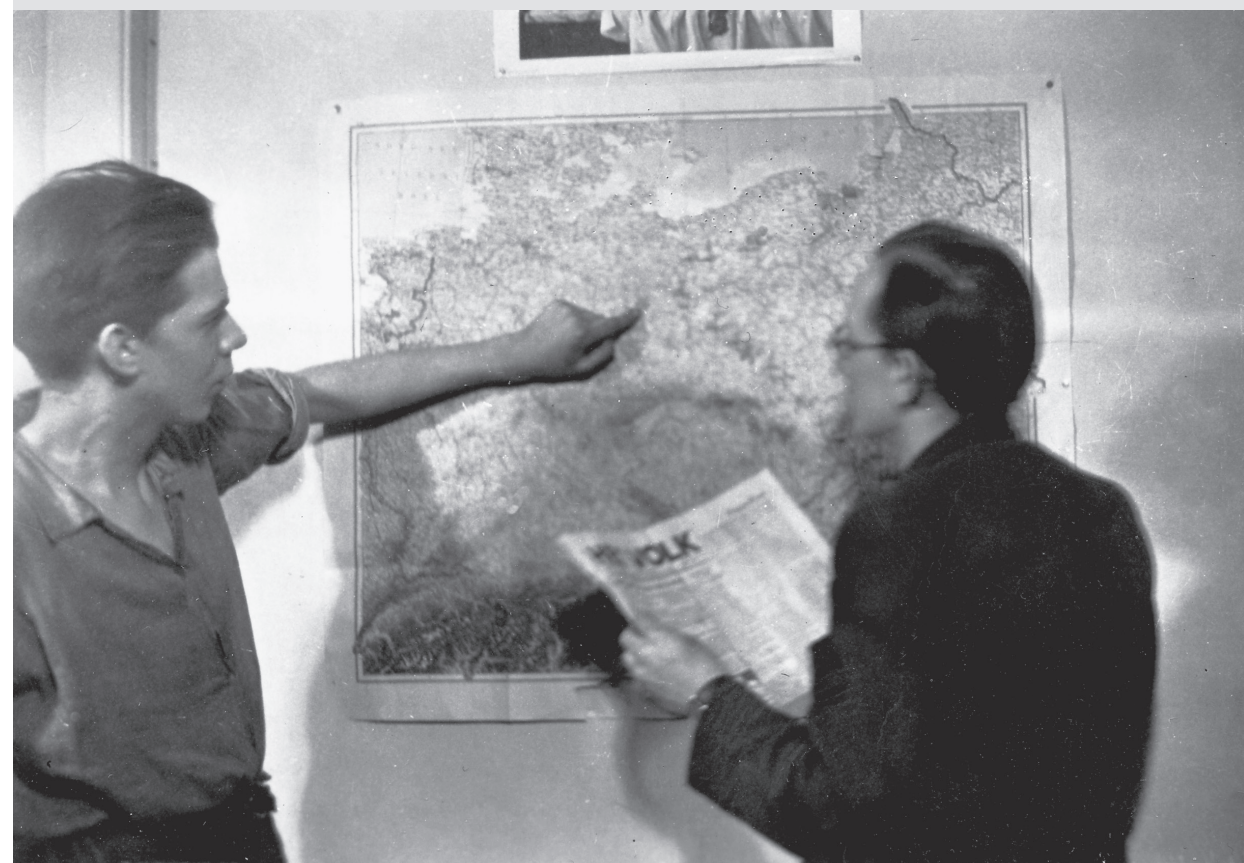
5 NA DE BEVRIJDING 145

- Bevrijding en bevrijders 147
 - Nog lang niet thuis 151
- De Sovjetbezettingszone 154
 - Repatriëring 156
 - Verliefd of verloofd 163
 - Opvang 165
 - Naar huis 172
 - Verwijten 178
 - Doden 181

6 NA DE OORLOG 183

- De strijd tegen verval 185
 - Een gewillig oor 191
 - Zelfverwijt 194
 - Te positief om te delen 196
- Psychische klachten op termijn 202
 - Veertig jaar stilte 205
 - Een nieuw narratief 206
 - Actief of passief 210
 - De VDN 214
- De publieke herinneringscultuur 218

Slotbeschouwing	225
Noten	231
Dankwoord	245
Illustratieverantwoording	249
Register	251

Mannen bestuderen de landkaart: Nederlanders konden door heel nazi-Duitsland tewerkgesteld worden.

TER INLEIDING

‘Het is dat u ernaar vraagt en de kinderen soms. Dan schiet me van alles te binnen. Ik kan er wel dagen over vertellen, maar ja: wat zoek je erin.’¹ Dit zei Berend Proper haast schouderophalend toen ik hem in 2020 interviewde over zijn verplichte tewerkstelling tijdens de oorlog. Proper werkte vanaf mei 1943 twee jaar in een fabriek van Ruhrstahl AG in Witten Annen, in het Ruhrgebied en herinnerde dit zich de rest van zijn leven vanwege de lange werkdagen, de bombardementen en de vele gewelddadige incidenten die hij meemaakte. In de knusse achterkamer van zijn woonhuis in Olst vertelde hij op 97-jarige leeftijd desgevraagd over zijn ervaringen. Eerder in zijn leven liet hij er nooit veel over los. Mannen die tijdens de oorlog verplicht in Duitsland moesten werken, worstelden de rest van hun leven met de vraag of, en zo ja hoe, zij hun ervaringen moesten delen. Velen zwegen.

De nazi’s zetten tijdens de Tweede Wereldoorlog tussen de 10 en 15 miljoen buitenlanders gedwongen aan het werk; burgers, krijgsgevangenen en politieke gevangenen.² Die inzet stond los van de gedwongen arbeid als onderdeel van de Jodenvervolging, die een afzonderlijke geschiedenis vormt en hier buiten beschouwing zal blijven. Onder de miljoenen tewerkgestelden waren zo’n 500.000 tot 630.000 Nederlanders.³ Met de Arbeits-einsatz gingen deze jongens en mannen een onzekere periode tegemoet. Onzeker was waar zij terecht zouden komen, wat zij zouden aantreffen en hoelang ze van huis zouden wegblijven. Nederlanders konden naar werkplekken in alle door de nazi’s beheerste gebieden worden gestuurd, een gebied dat zich uitstreckte van de bezette Baltische landen en bezet Polen in het noorden en oosten tot aan Midden-Frankrijk in het zuiden. Vrijwel allemaal gingen ze voor het eerst in hun leven de grens over.

Dit boek gaat over de herinneringen van Nederlandse mannen die tijdens de Tweede Wereldoorlog tewerk werden gesteld in het buitenland.

Het gaat om burgers die werden verplicht of gedwongen voor de bezetter te werken met als oogmerk economisch gewin. ‘Werken voor de vijand’ deden Nederlanders niet alleen in het buitenland. Een kwart van de Duitse oorlogsproductie vond plaats in de bezette gebieden en ook in Nederland. In dit boek ligt de focus op de Nederlandse mannen die over de grens moesten werken.

Het waren niet alleen mannen die verplicht werden ingezet in de Duitse oorlogsindustrie. Van de dwangarbeiders uit Polen en de Sovjet-Unie was bijna de helft vrouw, maar voor de naar schatting ongeveer 30.000 Nederlandse vrouwen die verplicht tewerkgesteld werden golden andere regels en richtlijnen, waardoor zij meestal in Nederland konden blijven. Het zou goed zijn als nieuw onderzoek licht zou laten schijnen op de gedwongen tewerkstelling van vrouwen, maar in dit boek zijn zij niet het onderwerp.

Tijdens de Duitse bezetting werd de verhullende term ‘Arbeitseinsatz’ ook gebruikt om mensen te laten geloven dat Joden en Sinti en Roma zouden gaan werken in Oost-Europa, terwijl zij daar in werkelijkheid zouden worden vermoord. De deportaties vonden plaats onder het mom van verhuizen in het kader van de Arbeitseinsatz. In een interview over zijn ervaringen in de concentratiekampen vertelde de Joodse arts Elie A. Cohen in 1974: ‘Er waren transporten naar het oosten. Ja, de naam Auschwitz kenden we ook al. Maar het was altijd naar het oosten. Arbeitseinsatz, heette het.’⁴ In de concentratiekampen moesten Joden soms dwangarbeid verrichten, maar dit had, uitzonderingen daargelaten, primair geen economisch doel. De arbeid stond in dienst van hun vernedering en vernietiging, want dat laatste was het uiteindelijke doel van de nazistische vervolging.

Het is ook goed om inleidend iets te zeggen over de terminologie die in dit boek wordt gebruikt. Ik kies ervoor om mannen die voor de Arbeitseinsatz moesten werken aan te duiden als ‘tewerkgestelden’ en niet als ‘dwangarbeiders’. Daarvoor zijn twee redenen te geven. Ten eerste noemden deze mannen zich tijdens de oorlog en vele decennia daarna zelf niet zo. In bronnen uit de oorlog duiden zij zich aan als ‘slaven’, ‘Duitslandgangers’ of ‘tewerkgestelden’. Pas vanaf de jaren tachtig raakte ‘dwangarbeider’ in gebruik, als een meer urgente uitdrukking, bedoeld om aandacht te vragen voor deze oorlogsgetroffenen, voortkomend uit een jarenlang gevoeld gebrek aan erkenning. Omdat in dit boek gebruik wordt gemaakt van eigentijdse bronnen van tewerkgestelden zelf, heb ik ervoor gekozen om dicht bij deze terminologie te blijven. Dit geldt ook voor bijvoorbeeld

het scheldwoord ‘moffen’, al zal ook blijken dat niet alle Duitsers ‘moffen’ waren in de ogen van de Nederlandse tewerkgestelden. De mannen worden aangeduid zoals zij zichzelf noemden; dit betekent dat in een enkel geval de voornaam ontbreekt of alleen een voorletter wordt vermeld.

Een tweede reden waarom ik kies voor het woord ‘tewerkgestelde’ is dat de term betrekking heeft op alle mannen die verplicht voor de Duitsers moesten werken. De term ‘dwangarbeider’ is in Nederland verweven met een bepaalde kijk op dit onderwerp en met een bepaald narratief waarin niet elke tewerkgestelde zich herkent. Om recht te kunnen doen aan de bandbreedte van de ervaringen, heb ik gekozen voor de meest neutrale term.

De basis van dit boek ligt in de 51 interviews met oud-tewerkgestelden die ik heb afgenomen in de jaren 2017-2022, nadat ik hen had gevonden via oproepen in de media, aangevuld met hun privéarchieven. Het waren lange en uitgebreide vraaggesprekken, grotendeels bij hen thuis, waarin ik kon doorvragen op motieven en beweegredenen. Zoals gebruikelijk in de oral history, moeten de transcripten daarom gelezen worden als een terugblik: de mannen vertellen over hun leven en hun ervaringen van toen met de kennis en de blik vanuit het heden.

Daarnaast heb ik gebruikgemaakt van het uitgebreide archief van Karel Volder, een tewerkgestelde bij Junkers Flugzeug und Motorenwerke in Aschersleben. Volder maakte er vanaf het einde van de jaren tachtig zijn missie van om de tewerkstelling meer bekendheid te geven. In *De Telegraaf* van dinsdag 9 februari 1988 deed hij een oproep aan ooggetuigen om hun verhaal met hem te delen. ‘Ik kan misschien de mensen helpen die wel mentale en financiële schade hebben en die gebaat zijn bij de erkenning van dwáng. Schadevergoeding is belangrijk voor deze mensen.’⁵ Volder verzamelde in de periode 1988-2000 de verhalen en documenten van ruim driehonderd ex-tewerkgestelden en schreef twee boeken op basis van dit materiaal. Zijn archief bevat dagboeken en administratie uit de oorlog en vooral veel memoires opgetekend in de jaren tachtig en negentig. Het geeft een beeld van de manier waarop in deze decennia naar de tewerkstelling werd gekeken en hoe de mannen pogingen deden om deze geschiedenis in Nederland op de kaart te krijgen. Het archief van Volder was na diens dood uit het zicht verdwenen en stond stof te vangen in een oude opslag. Dankzij zijn zoon Sven Volder kreeg ik er bij navraag de beschikking over ten behoeve van deze studie. Zijn vader had hem op het hart gedrukt het archief nooit weg te gooien, omdat er ‘eens iemand zou komen die er

...oon blijkt ...cadeau

AMSTERDAM, dinsdag
... doet het goed. Heel erg goed
... zichte van 1986 is de verkoop in
... gestegen. Heel wat bedrijven
... pen met zulke cijfers op tafel. de
... de Stichting Promotie Theater-
... er van de bon, is dan ook zeer

uitgegeven aan zaken als uit-
terlijk, eten en uitgaan. En
aan theaterbonnen dus!"

**Karel Volder
bezig aan
boek over
ervaringen
in nazi-
Duitsland**

■ Karel Volder: „Schadevergoeding is belangrijk voor de mensen die als dwangarbeider moesten werken.“

Foto: FRITS VAN GOENS

„Massaal onderduiken lukte dwangarbeiders niet“

Van een onzer verslaggeefsters

AMSTERDAM, dinsdag

„Konden jullie dan niet onderduiken? Jullie hoefden toch helemaal niet naar Duitsland!“ De leden van de in oktober 1987 opgerichte vereniging Dwangarbeiders Wereldoorlog Twee worden veelvuldig met deze voor hen frustrerende en pijnlijke vraag geconfronteerd. Voor Karel Volder (63), lid van de vereniging, aanleiding om een belangrijk deel van het boek waarmee hij nu bezig is, goed gedocumenteerd aan deze vraag te wijden.

Karel Volder werkte in '42 bij de toenmalige Nederlandse Handelsmaatschappij in Amsterdam. Op het moment dat hij het gerucht vernam dat iedereen tussen 18 en 35 jaar op een lijst zou komen om in Duitsland te werk worden gesteld, diende hij zijn ontslag in, hopen de dat hij dan niet op de lijst kwam.

Volder: „Ik heb op staande voet ontslag genomen. Dat de lijsten al weg waren, vertelden ze me niet. Ik ben nog steeds ontzettend kwaad op dat bedrijf. Ik moest zelfs een schadevergoeding betalen omdat ik op staande voet ontslag nam.“

Geen keus

Hij ging bij zijn vader werken die keurtoer was, en nageerde zoveel mogelijk de twintig oproepen van het Gewestelijk Arbeidsbureau. „Ik had werk en wilde absoluut niet naar Duitsland. Maar uiteindelijk had ik geen keus. Van de zeven redenen waarom eenderde van de totale arbeidersbevolking in Duitsland ging werken, was er maar één op mijn van toepassing.

doorgestuurd naar Junkers Flugzeug und Motorenwerke in Aschersleben, waar hij ponskaarten moest controleren. Hier werkten 8000 dwangarbeiders. Op 28 april 1944 keerde hij terug naar

Nederland. Doodziek en volledig kapot van een 72-urige werkweek en ondervoeding. Volder werd lid van de „eigenlijk veel te laat opgericht“ Vereniging voor contacten met ex-dwangarbeiders.

Hij vindt dat er meer bekendheid moet worden gegeven aan het feit dat er een economische of lichamelijke dwang was. „De schadevergoeding waar de vereniging zich erg voor inzet, hoeft ik niet. Maar ik kan misschien de mensen helpen die wel mentale en financiële schade hebben en die gebaat zijn bij die erkenning van dwang. Schadevergoeding is belangrijk voor deze mensen.“

Uitkering

Ook al is het een beetje laat, toch kan een staat hun best een uitkering geven die

verhaald kan worden op de Duitse staat. Terecht dat nog steeds door de vereniging op schadevergoeding wordt gehamerd. Daar moet de regering niet kinderachtig over doen.“

In 1986 is Volder begonnen met het schrijven van een boek over de dwangarbeiders. Junkers en ervaringen van dwangarbeiders. Volder: „Ik heb uit die tijd veel materiaal verzameld, want het boek moet voor 100% op waarheid berusten. Voor speurwerk ga ik nog regelmatig naar Duitsland.“

Wat betreft het deel van Volders boek over de ervaringen van dwangarbeiders zoekt hij nog verhalen van ooggetuigen van het einde van de oorlog en eigen belevenissen van mensen die in 1943-1945 bij Junkers of andere fabrieken in Duitsland hebben gewerkt.

GEESTELIJK GEHANDICAPTEN VAAK

GEBAAT BIJ ZELFSTANDIG WONEN

■ De vier zelfstandig wonende zwakzinnigen hebben hun huishouding goed geregeld.

Zwakzinnigen doen het zo gek nog niet

VANAF
VAN
SPEELT CABLE C

Karel Volder in *De Telegraaf* van 9 februari 1988. Volder deed ook een oproep voor ooggetuigen.

interesse in had'. Ik vind het een eer dat ik die persoon mocht zijn. Het archief is tegenwoordig ondergebracht bij het NIOD.

Dit boek is vooral een studie naar de herinnering: het gaat over Nederlandse mannen die door de nazi's verplicht en gedwongen werden ingezet voor economisch gewin, en hoe zij zelf terugkijken op deze tijd en op de impact die deze op de rest van hun leven had. Het is daarmee geen geschiedenis van de Arbeitseinsatz zelf, al wordt dit systeem wel globaal behandeld in het eerste hoofdstuk, omdat deze context noodzakelijk is om de herinneringen te kunnen plaatsen. Het tweede hoofdstuk gaat over de manieren waarop de tewerkgestelden naar nazi-Duitsland werden gestuurd. De grens tussen dwang, verplichting en vrijwilligheid en de zienswijze daarop veranderden tijdens de oorlog. Dit bleek na de oorlog problematisch voor veel tewerkgestelden. In het derde hoofdstuk gaat het over manieren om onder de tewerkstelling uit te komen en de strenge straffen die men daarbij riskeerde. Hoofdstuk 4 behandelt de omstandigheden waarin de mannen vervolgens terechtkwamen, het wonen en werken in nazi-Duitsland. Nederlandse tewerkgestelden konden er zeer uiteenlopende ervaringen hebben en dit ook nog eens heel verschillend beleven. Voor bijna iedereen gold dat de omstandigheden slechter, soms heel veel slechter werden naarmate de oorlog vorderde. De uiteenlopende ervaringen hadden gevolgen voor de wijze waarop de mannen hun ervaringen hebben gedeeld en op hoe zij zich hun tewerkstelling herinneren. Ook de situatie in de laatste weken en maanden van de oorlog, toen veel Nederlanders terechtkwamen in gevaarlijke en benarde posities, en de chaotische periode na de bevrijding speelden hierbij een rol. Dit komt aan bod in het vijfde hoofdstuk. Het zesde hoofdstuk gaat over hoe in Nederland na de oorlog is omgegaan met het thema van de tewerkstelling, hoe er door en over de mannen werd gesproken. Het gebrek aan erkenning speelt hierbij een hoofdrol.

Zowel in de geschiedschrijving als in de herinneringscultuur is de tewerkstelling voor de Arbeitseinsatz een onderbelicht thema. In dit boek probeer ik helderheid te krijgen over het waarom. Tegelijk dient het boek ter informatie, al pretendeert het niet volledig te zijn en omvat het niet alle ervaringen en perspectieven. Het is bedoeld als aansporing om meer aandacht te genereren voor dit onderwerp, om het zo in al zijn facetten een volwaardig onderdeel te laten zijn van onze oorlogsgeschiedenis. Niet alleen voor de tewerkgestelden die nog in leven zijn, maar ook voor hun families en nabestaanden.

'De slavenhaler', tekening van Leendert Jurriaan Jordaan uit 1945, gepubliceerd in een speciale uitgave van het weekblad *De Groene Amsterdammer* op 5 mei 1945, met de titel 'Nachtmerrie over Nederland een herinneringsalbum, 1940-1945'.

DE ARBEITSEINSATZ: EEN EERSTE SCHETS

Begin augustus 1943 krijgt de twintigjarige Rotterdammer Jan Reehorst een brief in de bus. Hij wordt opgeroepen om te gaan werken in Duitsland, de instructies volgen snel. Minder dan een maand later stapte Reehorst met zijn bagage gepakt in een zware houten kist en samen met twintig leeftijdsgenoten 's avonds op de trein naar Frankfurt am Main, waar ze midden in de nacht arriveren op een leeg station: er is niemand om ze op te vangen.

Pas de volgende ochtend arriveren er medewerkers van het Duitse arbeidsbureau, die de Nederlanders naar de rand van de stad dirigeren. Hier krijgen ze een bed toegewezen in de 'Nederlandse kamer' van een woonkamp met houten barakken. In de andere kamers wonen Franse en Russische dwangarbeiders.

Het kamp staat op een paar kilometer van de Adler-fabrieken, waar Reehorst moet werken. Zes dagen per week werkt hij twaalf uur achtereen in ploegendiensten aan een lopende band, aan de productie van pantserwagens. Reehorst memoreert op 99-jarige leeftijd de lange werkdagen en het gebrek aan privacy dat de mannen in het werkkamp hadden en het voortdurende luchtalarm vanwege de bombardementen op de omgeving: 'Ik realiseer me achteraf dat ik het grootste deel van de oorlog altijd aangekleed ben gebleven, ook 's nachts.'¹

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden miljoenen mensen uit de door Duitsland bezette gebieden gedwongen ingeschakeld in de Duitse oorlogseconomie: de Arbeitseinsatz. In augustus 1944 waren ruim 7,6 miljoen buitenlandse arbeiders geregistreerd die in het kader van de Arbeitseinsatz in Duitsland of een van de bezette gebieden werkten.² De meesten kwamen uit de Sovjet-Unie, Polen en Frankrijk. Ook uit het bezette Nederland kwam een groot aantal arbeidskrachten. Hoeveel is niet precies vast te stellen. Veel archiefmateriaal is verloren gegaan, niet alleen door de oorlogsomstandigheden, maar ook door opzettelijke vernieling om de

arbeidsinzet te saboteren. Naar schatting werden er tussen de 500.000 en 630.000 Nederlanders tewerkgesteld in nazi-Duitsland. De meerderheid werd daartoe verplicht of gedwongen; een onbekend aantal meldde zich vrijwillig aan.

Wie de Arbeitseinsatz in Nederland wil begrijpen, dient te weten hoe de arbeidsmarkt werd georganiseerd, zowel in Duitsland als in Nederland. De Nederlandse overheid oefende in de jaren dertig al druk uit op werkloze Nederlanders om over de grens en ook in nazi-Duitsland te gaan werken. Hoofd van de Rijksdienst voor Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling Robert Verwey pleitte in 1938 voor een 'voortdurende stroming van het overbevolkte Nederland naar het betrekkelijk minder bevolkte Duitsland'.³ De druk die ook door Nederlandse instanties, zowel voor als tijdens de bezetting, werd uitgeoefend op Nederlanders om in Duitsland te gaan werken, heeft aantoonbaar een rol gespeeld bij de tewerkstelling van Nederlanders. Het problematische karakter van de term 'vrijwilligheid' in relatie tot de tewerkstelling is mede om die reden een belangrijk thema in dit eerste hoofdstuk.

Duitsland

Karel Volder kwam in 1942 in Aschersleben bij Maagdenburg terecht, waar hij tewerkgesteld werd in een vliegtuigfabriek en ponskaarten moest controleren. Hij moest er hetzelfde werk doen als veel Duitsers, die net als hij ver van hun woonplaats werkten, iets wat hij aanvankelijk niet helemaal kon plaatsen:

Ik heb mij destijds in Duitsland verbaasd, dat vrouwen en mannen uit de plaatsjes rondom Aschersleben elke dag grote afstanden aflegden om juist bij Junkers te komen werken. Om vijf uur 's morgens op en om acht uur 's avonds pas thuis. [...] Allemaal met de bus of trein. Waarom? Ik dacht dat ze in hun eigen plaatsjes geen werk hadden.⁴

Een verklaring bleek achteraf eenvoudig: ook de Duitse collega's van Volder uit plaatsjes als Ermsleben of Stassfurt (respectievelijk elf en vijftien kilometer verderop) werden op een aangewezen plek verplicht tewerkgesteld. 'Ze moesten', schrijft Volder daarover in zijn boek *Werken in Duits-*

land, ‘net als wij.’ Evenals Volder wisten de meeste Nederlanders voor hun vertrek naar Duitsland of elders in bezet Europa niet wat zij daar zouden aantreffen, en ook niet hoe Duitsers leefden sinds de machtsovername van de nazi’s op 30 januari 1933. Voor Duitsers was de verplichte tewerkstelling echter al jaren de praktijk.

In de jaren dertig ontstond in Duitsland een groot tekort aan werknemers. Onder leiding van de NSDAP was het land begonnen met grote infrastructuurele projecten zoals het aanleggen van autosnelwegen, de Autobahn, en met de opbouw van een omvangrijk leger en een industriële sector die wapens zou produceren. Hiervoor waren veel arbeiders nodig, waardoor de aanvankelijk massale werkloosheid snel daalde en er vanaf de tweede helft van de jaren dertig zelfs tekorten op de arbeidsmarkt ontstonden.

In de top van de nazipartij werd druk overlegd hoe dit probleem op te lossen, zonder de werklast voor de Duitse bevolking te verzwaren. Het aanstellen van twee nieuwe categorieën werknemers werd daarbij besproken als mogelijke aanvulling: vrouwen en buitenlanders. De mogelijkheid om ook vrouwen te laten werken werd snel verworpen. Het idee paste niet bij de denkbeelden van partijprominenten als Hermann Göring en Fritz Sauckel, die meenden dat vrouwen emotioneel zouden lijden onder een baan buitenshuis. Ze meenden dat het hun vermogen om kinderen te baren zou aantasten. Ook Hitler was fel tegenstander van het inzetten van ‘arische’ vrouwen op de arbeidsmarkt, omdat zij ‘met rank lijf en hoge benen’ ongeschikt zouden zijn voor het werk buitenshuis.⁵ Daarmee bleef het gebod voor de ‘Germaanse’ vrouw om zich te beperken tot kinderen, keuken en kerk gehandhaafd.

Het tekort aan werkrachten moest op een andere manier worden opgelost. Om dit te bereiken begon men met het bijhouden van een centrale administratie. Alle Duitsers kregen een Arbeitsbuch, een boekje waarin werd bijgehouden waar ze werkten en wat hun vaardigheden waren. Werknemers mochten alleen nog met toestemming van hun werkgever van baan wisselen en het werd verboden om te verhuizen naar plaatsen waar geen werkgelegenheid was. Op deze manier schoof de overheid met mensen van plekken met een overschot naar plekken met een tekort aan arbeiders. Vanaf juli 1938 konden Duitsers verplicht worden om op een aangewezen werkplek een bepaalde tijd te gaan werken of zich te laten omscholen voor een sector met een arbeidstekort. Op het weigeren van de verplichte tewerkstelling stonden boetes en zelfs gevangenisstraf. In Duitsland vond zo een grote structuurverandering plaats van de arbeidsmarkt en economie.⁶

Een andere oplossing voor de oplopende arbeidstekorten werd gevonden in het rekruteren van buitenlanders, al zagen de nazi's met hun ideeën die gebaseerd waren op een hiërarchische rassenleer hierin ook gevaren. Het naar Duitsland halen van buitenlanders die in de ogen van de nationaalsocialisten 'inferieur' waren, druiste in tegen de nazi-ideologie van 'Jedem das Seine' en 'Blut und Boden'. De tekorten op de arbeidsmarkt bleven echter snel toenemen, mede als gevolg van de snelle groei van de wapenindustrie. En vanaf eind 1936 onttrok de indiensttreding van vele Duitse mannen als militair bovendien veel arbeiders aan de arbeidsmarkt. De ideologische zienswijze van het nationaalsocialisme en de economische behoeften van de oorlogsindustrie botsten voortdurend.

De annexatie van Oostenrijk op 13 maart 1938 en het nieuwe arbeidspotentieel dat hiermee werd aangeboord, gaf Duitsland een economische impuls. Het succes van de Anschluss was groot en werd gebracht als een bevestiging van de theorie van 'Grossraumwirtschaft', territoriale uitbreiding als noodzakelijk voor de oorlogseconomie.⁷ Een stap die hierop volgde is dat toch werd gekozen voor de 'inzet' van buitenlandse werknemers in Duitsland, allereerst als tijdelijke maatregel en onder strikte voorwaarden, zodat het gevaar van 'volksvreemde elementen' zo klein mogelijk werd gehouden. De Arbeitseinsatz was geen vooropgesteld plan, maar werd steeds verder vormgegeven uit behoefte aan werkkrachten. Zoals ex-tewerkgestelde Karel Volder zei: 'Al etende kwam de lust.'⁸

De Arbeitseinsatz als Europees fenomeen

Na de Duitse inval in Polen op 1 september 1939, wat later het begin van de Tweede Wereldoorlog zou blijken, werden meteen de eerste stappen gezet om de Poolse bevolking verplicht tewerk te stellen: de zogenoemde 'Poleneinsatz'. Zo'n 300.000 burgers en krijgsgevangenen werden gedwongen om in de landbouw in Duitsland te werken.⁹ Omdat de inzet van (raciaal minderwaardig geachte) Polen op Duits grondgebied het risico met zich meebracht van het schenden van de rassenwetten, werd een systeem ingevoerd van strenge wetten en repressieve maatregelen om het leven van Polen in Duitsland te reguleren en hen afgezonderd te houden van de Duitse bevolking. Polen moesten volgens deze 'Polenerlasse' in afgeschermden barakkenkampen wonen, mochten zich alleen op aangewezen plekken begeven en geen gebruikmaken van publieke faciliteiten zoals openbaar

vervoer of zwembaden. Poolse arbeiders moesten langere werkdagen maken dan hun Duitse collega's en kregen aanzienlijk minder betaald. Hun leven werd geheel aan banden gelegd, onder de verantwoordelijkheid en het toezicht van de Gestapo. Vanaf maart 1940 moesten Polen in Duitsland een kenteken op hun kleding dragen met de letter P in het paars op gele stof, zodat hun afkomst zichtbaar was. Zij waren de eersten in nazi-Duitsland die verplicht een herkenbaar teken op hun kleding moesten dragen.¹⁰ Andere Slavische volken, die eveneens werden gezien als ondergeschikt aan het arische *Herrenvolk*, zouden later hetzelfde lot treffen.

De Delftse student H.A. Veder werd in 1942 tewerkgesteld bij Siemens in Berlijn, waar hij geconfronteerd werd met Poolse dwangarbeiders die de P op hun kleding droegen. Veder beschreef na de oorlog hoe dit op hem overkwam en welk effect het had op het leven van de Polen: 'Zoals de Joden een ster moesten dragen, zo droegen de Polen een vierkantje met een P erin. Ze werden als minderwaardige mensen behandeld en hielden zich om moeilijkheden te voorkomen, volledig afzijdig, in isolement.'¹¹ De Poleneinsatz bleek voor de nazi's het beste compromis tussen ideologie en pragmatisme: de arbeidstekorten in de landbouw werden teruggedrongen en dankzij de Polenerlasse lukte dat zonder vermenging tussen Polen en Duitsers. Met het oog op de 'bloedzuiverheid' riskeerden Polen immers de doodstraf als zij seksuele relaties aangingen met Duitsers.

De tekorten op de arbeidsmarkt in Duitsland bleven echter groeien ten gevolge van de oorlog en de mobilisatie van Duitse mannen. De Arbeitsinsatz werd daarom uitgebreid naar alle landen die Duitsland daarna bezette. Dankzij de snelle inname van Nederland, België, Luxemburg en een groot deel van Frankrijk kon het spoedig grote aantallen buitenlandse arbeiders oproepen of gevangennemen om in nazi-Duitsland te gaan werken. Met name Franse krijgsgevangenen vormden een flinke getalsmatige uitbreiding voor de Arbeitseinsatz.

In mei 1940 werkten er 1,2 miljoen buitenlandse arbeiders, zowel burgers als krijgsgevangenen, in Duitsland.¹² Duitsland was afhankelijk van buitenlandse werkrachten om de oorlog en de bezetting te kunnen volhouden. Zolang de blitzkrieg voorspoedig liep, konden de nazi's beschikken over arbeiders uit de nieuw bezette gebieden en de Arbeitseinsatz vormen naar hun ideologische denkbeelden, waarvoor een basis was gelegd in de Polenerlasse.¹³

Op 14 januari 1941 werd per decreet vastgesteld hoe de buitenlandse tewerkgestelden zich tot elkaar en tot de Duitsers moesten verhouden vol-

gens de nationaalsocialistische rassenhiërarchie.¹⁴ Alle arbeiders werden naargelang hun afkomst en, in de ogen van de nazi's, 'ras' ingedeeld in een hiërarchische categorie die bepalend was voor elk aspect van hun leven in Duitsland en in de bezette gebieden. Arbeidsvoorwaarden, huisvesting, levensomstandigheden en omgangsvormen en het strafstelsel waren allemaal afhankelijk van iemands indeling in deze categorie.

Nederlanders werden bestempeld als 'Germaanse' arbeiders, samen met de Denen, Noren en Vlamingen, en behoorden tot de meest bevoorrechte categorie buitenlanders. Walen, Fransen, Polen afkomstig uit het Generaal-gouvernement, Tsjechen en Italianen werden geclassificeerd als 'fremdvölkische' arbeiders. En onder aan de hiërarchie stonden de arbeiders uit Oost-Europa, de 'Ostarbeiter'.

De verwachting van de nazitop was dat de Wehrmachtssoldaten na een vlotte overwinning snel zouden terugkeren uit de Sovjet-Unie. Het aanstellen van buitenlandse arbeiders zou daarom een tijdelijke oplossing zijn, tot de Duitse mannen weer terug waren van het front. Zolang ze aan de winnende hand leken, konden de Duitsers nog selectief zijn in welke buitenlanders zij binnen nazi-Duitsland aan het werk zetten. Zo werden gevangenen uit de Sovjet-Unie in eerste instantie niet ingeschakeld voor de arbeidsinzet, omdat zij gezien werden als raciaal te inferieur om in Duitsland te werken. Sovjetgevangenen werden om die reden zeer slecht behandeld en op massale schaal uitgehongerd. Volgens een richtlijn van Wehrmachtgeneraal Hermann Reinecke van 8 september 1941 moesten Sovjetkrijgsgevangenen worden ondergebracht in de open lucht en hardhandig worden aangepakt, zonder inachtneming van de Haagse Conventie. Alleen al tussen november 1941 en januari 1942 kwam meer dan een kwart van de 1.580.000 Sovjetgevangenen om.¹⁵ Na het falen van de blitzkrieg in het oosten bleek dit 'beleid' jegens de Sovjetgevangenen niet langer houdbaar. Nu duidelijk werd dat de oorlog langer zou gaan duren en dat buitenlandse werkers langer nodig zouden zijn, won de pragmatiek het van de ideologie. Met het uitvaardigen van een Ostarbeitererlasse, die voorzag in zeer strenge regels en straffen voor gevangen Sovjetburgers, werd in februari 1942 toch overgegaan tot de zogenoemde Russeneinsatz.¹⁶ Ook arbeiders uit de Sovjet-Unie moesten een herkenbaar teken op hun kleding dragen, met de letters OST.

In het laatste oorlogsjaar bestond een kwart van de werkende bevolking in het Groot-Duitse Rijk uit buitenlanders. Mannen, vrouwen en kinderen uit bezet Europa werden ingezet op de Duitse arbeidsmarkt om bij te dra-